

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտ. դոկտոր, ՄՄ

ԱՆԻ ՆԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔԱՄԱՍԵՐԸ (ՆԵՐՔԻՆ ԲԵՐՂ, ՄԻՋՆԱԲԵՐՂ, ՓՈՔՐ ՔԱՂԱՔ)

Սկիզբը՝ նախորդիվ

Ներքին բերդի Զաքարեի եկեղեցու անվան հարցը

Անիում Զաքարե ամիրսպասալարի կառուցած եկեղեցին հանգամանորեն ուսումնասիրվել է միայն վերջերս՝ ճարտարապետ, արվեստագիտության դոկտոր Արմեն Ղազարյանի՝ տեղում կատարած հետազոտության եւ դրա արդյունքում հրատարակված հոդվածների (մեկը՝ Ե. Լոշկարեւայի հեղինակակցությամբ) շնորհիվ¹։ Պարզվել է, որ այն Անիի եւ ընդհանրապես հայ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ առանցքային դեր ունեցող կառույցներից մեկն է՝ ինքնատիպ թե՛ ճարտարապետական լուծումներով, թե՛ հարդարանքով։

Զաքարեի եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ, բայց շինարարությունն ավարտվել է մինչեւ 1207 թ.՝ Վրաց Թամար թագուհու մահը, քանի որ Զաքարեն նրան հիշատակում է արձանագրության մեջ։ Եկեղեցին այժմ կիսավեր է. պահպանվել են հյուսիսային պատը, արեւելյանը (խորան) եւ արեւմտյան պատի մի հատված (նկ. 4)։ Ստորեւ մենք կանդրադառնանք եկեղեցու անվան խնդրին։ Բանն այն է, որ գրականության մեջ, կառուցողի անունով Զաքարեի եկեղեցի կոչվելուց զատ, շրջանառվում է եւս երեք անուն՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Հովհաննես, Ս. Գրի-

¹ Տե՛ս Ա. ԿԱԶԱՐՅԱՆ, Ե. ԼՈՇԿԱՐԵՎԱ, Памятник средневекового армянского зодчества. Церковь в Нижней крепости (Ахчаберд) Ани. Вопросы всеобщей истории архитектуры, Вып. 12, 2019, էջ 100–123. Ա. ԿԱԶԱՐՅԱՆ, Новые данные о куполах храмов Ани. Часть вторая. Церковь во Внутренней крепости. Вопросы всеобщей истории архитектуры, Вып. 13, 2019, էջ 127–144։

գործ: Ավելին՝ զարմանալի կերպով այս եկեղեցու վիմագրերը «Դիվան հայ վիմագրության» Անիի պրակում զետեղված են տարբեր կառույցների անունների ներքո՝ երեք տեղում:

Նկ. 4. Զաֆաթի եկեղեցին հառավային կողմից:

Ինչպես է այդ թյուրիմացությունն առաջացել: «Դիվանի» նշված պրակը կազմել է Հովսեփ Օրբելին (1887–1961 թթ.), բայց այն լույս է տեսել գիտնականի մահից տարիներ անց՝ 1966 թ., խմբագրական որոշակի աշխատանքից հետո, երբ գրքում ավելացվել են նաև այն վիմագրերը, որոնք չեն եղել Օրբելու հավաքածուում: Դրանց մեջ գերակշիռ են Կարապետ Բասմաջյանի հրատարակությունից քաղված վիմագրերը³: Վերջինս Անիի վիմագրերը ներկայացրել է ոչ թե ըստ առանձին հուշար-

² Տե՛ս G. ULUHOĞIAN, Les églises d'Ani d'après le témoignage des inscriptions, "Revue des études Arméniennes", tome XXIII, Paris, 1992, էջ 405–406, 412:

³ Տե՛ս Կ. ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ, Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931:

ձաններին, այլ հերթական համարակալմամբ, սակայն ամեն մի վիմագրի սկզբում նշել է, թե քաղաքի որ մասից եւ որ հուշարձանից է՝ միաժամանակ ցույց տալով նրա համարն իր կազմած հատակագծում: Մասնավորապես ներքին բերդի՝ Զաքարեի եկեղեցու վիմագրերի դեպքում նա նշում է. «Սուրբ Հովհաննես եկեղեցի, գտնվում է Ղըզ-Ղալե քարաժայռի վրա (մեր հատակագծում՝ համար 9)» (L'église de Saint-Jean, située sur les rochers de Qiz-qualé (le n°9 de notre Plan)⁴: Ի դեպ, այդ հատակագծում ներքին բերդ — Աղջկաբերդում միայն մեկ հուշարձան է նշված՝ համար 9-ը, որը Զաքարեի եկեղեցին է:

Կ. Բասմաջյանի գրքում այս նշումն ունեցող վիմագրերը «Դիվանի» Անիի պրակում բաժանված են երեք մասի. այն վիմագրերը, որոնք եղել են Հ. Օրբելու հավաքածուում, հրատարակված են «Զաքարեի եկեղեցի (Աստվածածնի վանք)» վերնագրի ներքո (Հ^մ 20)⁵, 7 արձանագրություն, որոնք Օրբելին չի ունեցել, բերված են «Աղջկաբերդ» հատվածում (Հ^մ 36)⁶՝ որպես Ս. Հովհաննես եկեղեցու վիմագրեր, իսկ 4 վիմագիր՝ միջնաբերդի՝ Հովհաննեսի եկեղեցի կոչված կառույցի հատվածում (Հ^մ 3)⁷, որոնց մոտ նշված է՝ «Օրբելին չուներ»: Ընդ որում՝ այս վերջին վիմագրերից երեքը հենց այն հիմքն են, ըստ որի՝ Կ. Բասմաջյանը Զաքարեի եկեղեցին կոչում է Ս. Հովհաննես, քանի որ դրանցում պահպանվել է այդ անունը. «Մխիթարիչ կազմեցի. եւ ուր որդին Յոհաննէս՝ ծառայս Եփրեմի», «Գորգ՝ ծառայս Եփրեմի», «Եւ՝ Առուծս, ծառայս Եփրեմի»⁸:

Հատկանշական է, որ հենց այս վիմագրերը նկատի ունենալով են «Դիվանի» հրատարակիչները միջնաբերդի պալատական համալիրից հարավ-արեւմուտք գտնվող եկեղեցին, որի երկու հնագույն արձանագրությունները 1201 թվականից են, եւ որը Հ. Օրբելին Անիի ուղեցույցում կոչում է «արձանագրութեամբ եկեղեցի»⁹, անվանել Հովհաննեսի եկեղեցի: Վերջինիս անվան հարցը, այսպիսով, առայժմ մնում է առկա¹⁰:

⁴ Անդ, էջ 41, 45, 100, 102, 119, 133 եւ այլն:

⁵ Տէս ԴՀՎ, պր. I, էջ 57–60, 138:

⁶ Տէս անդ, էջ 70–71:

⁷ Տէս անդ, էջ 11:

⁸ Անդ, նաեւ՝ Կ. ԲԱՍՄԱՋՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 118–119, թ. թ. 102, 103, 104: Վիմագրերը եղել են Զաքարեի եկեղեցու հյուսիսային (այժմ պահպանված) պատին:

⁹ Տէս Կ. ՕՐԵԼԻ, Краткий путеводитель по городищу Ани, էջ III:

¹⁰ «Դիվանի» տվյալին վստահելով՝ մենք ժամանակին՝ Անիի եկեղեցիների ցանկը կազմելիս, այդ եկեղեցին կոչել ենք Ս. Հովհաննես (Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի. եկեղեցական

Ինչպես տեսնում ենք, Կ. Բասմաջյանը հիմք ունեցել է Ջաքարեի եկեղեցին Ս. Հովհաննես կոչելու համար, ընդ որում, այդ ժամանակ նրան ծանոթ չէր Ներքին բերդի 1298 թ. Հիշատակարանը. «...գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անո, ի բերդս Ներքի կոչեցեալ... ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովհաննիսի»¹¹, որն այդ իրողության հավելյալ հաստատումն է:

Այժմ տեսնենք, թե ինչի հիման վրա են առաջացել եկեղեցու մյուս անունները: Հ. Օրբելին Անիի համառոտ ուղեցույցում եկեղեցին Սուրբ Գրիգորի վանք¹² է կոչում՝ անկասկած նկատի ունենալով Ջաքարեի արձանագրության այն հատվածը, որտեղ ասվում է, թե նորաշեն եկեղեցին եղել է «ի մեմաստամիս մերձ առ էկեղեցե[աւն] շինեալ ի Լուսաւորչէն մերմէ Սրբոյն Գրիգորի...»¹³: Սակայն բոլորովին պարտադիր չէ, որ Ս. Գրիգորի հիմնած մենաստանը Ս. Գրիգոր կոչվեր, եւ այս տեղի վերաբերյալ աղբյուրներում նման անուն վկայված չէ: Հայտնի է, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանում քրիստոնեության տարածման շրջանում հեթանոսական սրբավայրերի՝ խորտակված մեհյանների տեղում խաչ էր կանգնեցնում կամ եկեղեցի կառուցում: Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ վկայված այդպիսի առաջին փաստը վերաբերում է Մշո Ս. Կարապետի հիմնադրմանը, երբ Կեսարիայում եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստացած Գրիգորը, Հայաստան վերադառնալով, իր հետ բերել է Հովհաննես Մկրտչի եւ Աթանագինե սրբի նշխարները եւ դրանք ամփոփել մեհյանի տեղում հիմնած եկեղեցում, որն անվանակոչվել է Հովհաննես Մկրտչի (Ս. Կարապետ) անունով: Նույնպիսի, բայց արդեն ավանդապատում պատմություններ են կապված նաեւ այլ վանքերի ու եկեղեցիների հետ, որոնցում համարվում է, թե Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը տեղում Հովհաննես Մկրտչի մասունքներ է ամփոփել, ինչպես օրինակ՝ Մուշի շրջանի նշանավոր Նղրդուտի Ս. Հովհաննես վանքի կամ Արագածոտնի Հովհաննավանքի դեպքում: Այս օրինակները նկատի ունենալով (թերեւս կան նաեւ ուրիշները)՝ կարելի է ասել, որ եթե Անիի Ներքին բերդում Լուսավորչի հիմնած եկեղեցու ավանդազրույցը, որը, ինչպես տեսանք, բերդի հեթանոս իշխանին մկրտելու մասին էր, ինչ-որ պատմական կամ ավանդական հիմք ունի, ապա շատ ավելի տրամաբանական է, որ

կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 162):

¹¹ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար», էջ 817:

¹² Տե՛ս Կ. Օրբելի, նշ. աշխ., էջ III:

¹³ ԴՀՎ, պր. I, էջ 58:

այդ եկեղեցին նույնպես նվիրված լիներ Հովհաննես Մկրտչին եւ Սուրբ Հովհաննես կոչվեր:

Ինչպե՞ս է առաջացել Զաքարեի եկեղեցու Ս. Աստվածածին անունը: Այն նույնպես կապվում է Զաքարեի արձանագրության հետ, որտեղ նրա անունից ասվում է՝ «...կամաւն Ա(ստուծո)յ կանգնեցի արձանս վիմարդեան զմայրս լուսոյ զսուրբ Կաթողիկէն/... ի մենաստանիս...»¹⁴: Սուրբ Աստվածածինին նվիրված այլ եկեղեցիների արձանագրություններ վկայում են, որ «մայր լուսո» արտահայտությունը կիրառվել է այդ անվամբ եկեղեցիների համար, օրինակ՝ Բագնայրի վանքի գլխավոր եկեղեցու¹⁵: Հավանաբար այդ հանգամանքը նկատի ունենալով է Ղ. Ալիշանը Ներքին բերդի մենաստանը կոչում «վանք Սրբոյ Աստուածածնի»¹⁶, եւ այդ նույն պատճառով «Դիվանի» պրակում, ինչպես վերը նշվեց, այն անվանել են Զաքարեի եկեղեցի (Աստվածածնի վանք): Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ վիմագրում խոսքը միայն եկեղեցու մասին է, ոչ թե վանքի:

Զաքարե ամիրսպասալարն այս եկեղեցու կառուցման եւ վիմագրում նշած բազմաթիվ նվիրատվությունների դիմաց նրա սպասավորների առաջ պայման է դրել՝ «Եւ սպասաւորք սորա փոխարէն հատուցեն մեզ զԱւագ Խորանին պատարագն յամենայն աւր յիմ անուն կատարել հանապազ՝ ի սկզբանէ տարոյն մինչեւ ցկատարումն տարոյն»¹⁷: Շարունակություն մեջ Զաքարեի անունից ասվում է, որ պատարագներ են մատուցվելու նաեւ «յանուն ծնողաց եւ քերց իմոց՝ որպէս արձանագրեալ է», բայց արձանագրության մեջ այդ մասին մանրամասներ չկան: Դրա փոխարեն եկեղեցու Ավագ Խորանին կից ավանդատների ճակատներին եղել են կարճառոտ վիմագրեր, ըստ որոնց՝ փոքր Խորաններում պետք է պատարագ մատուցվի Զաքարեի հոր եւ մոր համար: Հարավային ավանդատան մուտքից վեր գրված է. «Սուրբ եւ մեղսաքաւիչ պատարագն, որ սմա կատարի, Սահակդիտո է, ծնաւղի Զաքարէա եւ Իւանէի թագաւորաց հայոց»¹⁸, իսկ հյուսիսային ավանդատան վիմագիրը թեեւ վնասված է, բայց հասկացվում է, որ այդտեղ եւս Զաքարեի հոր՝ Սարգսի համար

¹⁴ Անդ, էջ 58:

¹⁵ Հայր Ղ. Ալիշանն այն համարում է Բագնայրի Ս. Աստվածածնին հատուկ մակդիր (տես Ղ. Վրդ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 111):

¹⁶ Անդ, էջ 59:

¹⁷ ԴՉՎ, պր. I, էջ 58:

¹⁸ Անդ, էջ 57:

պիտի պատարագ մատուցվեր¹⁹: Շատ հետաքրքիր է, որ այդտեղ նշված է նաև խորանի անունը՝ «Սուրբ Սարգիս է անուն սուրբ խորանիս այսմիկ»²⁰: Այսինքն՝ այս խորանն առանձին անուն ուներ, եւ պետք է կարծել, որ եկեղեցու մյուս ավանդատների խորանները եւս առանձին անուններ են ունեցել: Կարելի է ենթադրել, որ Զաքարեի արձանագրության մեջ «զմայրս լուսոյ» խոսքերը գուցե վերաբերում են Աստվածածնին նվիրված Ավագ խորանին, ինչպես որ դա ընդունված էր գրեթե բոլոր եկեղեցիներում՝ սկսած Ս. Էջմիածնի Կաթողիկեից²¹ մինչեւ Անիի Մայր տաճարը կամ Կաթողիկեն:

Հնարավոր է նաև, որ վերը նշված հատվածում չի ակնարկվում եկեղեցու անունը, այլ արձանագրության բնագիրը կազմողի հանդիսավոր ոճի արգասիքն է, երբ «կառուցեցի սուրբ եկեղեցիս» պարզ միտքն արտահայտել է «կանգնեցի արձանս վիմարդեան զմայրս լուսոյ զսուրբ Կաթող(իկէն)» ձեւակերպմամբ (ընդ որում՝ կիսատ պահպանված վերջին բառին հաջորդել է նման եւս մեկ բառ՝ «...ղէն» վերջավորությամբ)²²:

Ամփոփելով՝ առաջին հերթին պետք է նշել, որ Զաքարեի եկեղեցին եղել է մենաստանի մի մասնիկը, քանի որ, ըստ վիմագրի, այն կառուցվել է «ի մենաստանիս մերձ առ էկեղեցե[ան] շինեալ ի Լուսաւորչէն մերմէ...»²³: Ցավոք, տեղում լուսավորչահիմն եկեղեցու ոչ մի հետք չի պահպանվել: Կարծում ենք, որ Ներքին բերդի փոքր մենաստանը կամ վանքը, որի հիմնադրումը ավանդաբար կապվել է Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ, Ս. Հովհաննես անունն է կրել: Այսինքն՝ այդ սրբի անունով է վայրը հայտնի եղել, դրա համար է 1298 թ. այստեղ գրած հիշատակարանում Նղբայրիկ գրիչը նշում. «...գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անո, ի բերդս Ներքի կոչեցեալ... ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովհաննիսի»²⁴: Սրան պետք է ավելացնել Զաքարեի եկեղեցու պատերին եղած երեք համառոտ հիշատակային վիմագրերը, որտեղ չորս մարդ իրենց կոչում են «ծառայ սբ Յովանիսի»: Սրանք եկեղեցու Ս. Հովհաննես անվան մասին վկայող փաստեր են: Կարելի է նաև ենթադրել, որ եթե անգամ Զաքարեի եկեղեցին սկզբնապես

¹⁹ Տե՛ս «Փրկագին պատարագն Քրիստոս... հաւր...» (անդ, էջ 59):

²⁰ Անդ:

²¹ Այս մասին տե՛ս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 35:

²² Տե՛ս ԴՀՎ, պր. I, էջ 58:

²³ Անդ:

²⁴ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար», էջ 817:

ունեցել է առանձին անուն, մասնավորապես՝ Ս. Աստվածածին կամ Կաթողիկե, ապա այն մնացել է Լուսավորչի հեղինակությանը նշանավորված հնագույն սրբավայր-մենաստանի՝ Սուրբ Հովհաննես անվան ստվերում: Զաքարեի եկեղեցին, որպես փառահեղ իշխանական կառույց, դարձել է Ներքին բերդի Ս. Հովհաննես վանքի գլխավոր եկեղեցին, ուստի այդ անունով է հիշատակվում:

Քանի որ Անիի եկեղեցիների դեպքում ընդունված է դրանց անուններին ավելացնել նաեւ կառուցողների կամ հովանավոր տոհմերի անունները (ինչպես՝ Աբուղամբենց, Գագկաշեն, Տիգրան Հոնենցի եւ այլն), ապա կարծում ենք, որ այս դեպքում նույնպես կարելի է այդ սկզբունքով առաջնորդվել եւ կառույցն անվանել Զաքարեի եկեղեցի Սուրբ Հովհաննես:

Անիի Փոքր կաթողիկե եկեղեցու մասին

Անիի Փոքր քաղաքի եկեղեցիներից մեկը կոչվել է Փոքր կաթողիկե: Եթե նախորդ դեպքում հայտնի էր եկեղեցին, եւ քննելի էր անվան հարցը, ապա այս դեպքում հայտնի է անունը, սակայն անորոշ է եկեղեցու ստույգ տեղը: Այն կարելի է ենթադրաբար նույնացնել քաղաքի հնագույն մասում եղած եկեղեցիներից որեւէ մեկի հետ: Նախ ավելի հանգամանորեն ծանոթանաւք Փոքր կաթողիկեի մասին հիշատակությանը:

Ինչպես վերը նշվեց, այդ տեղեկությունը հետագայի հավելում է Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի պատմության ձեռագրերում, որտեղ Աբաս Բագրատունի թագավորի գործունեությանը վերաբերող հատվածում՝ վերջինիս անվան մոտ, ավելացված է. «Աս շինէ եւ զՓոքր Կաթողիկէն Անույ եւ զսուրբ Գրիգոր ի Քաղաքոյ դաշտին»²⁵: Այն հրատարակվել է դեռեւս Ասողիկի երկի՝ Ստ. Մալխասյանցի 1885 թ. հրատարակության մեջ՝ տողատակում՝ որպես ձեռագրերից մեկում արված հավելում, որտեղից ծանոթ է եղել հայագետներին²⁶: Այստեղ հիշատակված Քաղաքուդաշտի Ս. Գրիգորը Ներսես Տայեցի (641–661 թթ.) կաթողիկոսի՝ է. դարում կառուցած Զվարթնոցի տաճարն է, որի մասին ասվածը պետք է հասկանալ որպես եկեղեցու նորոգում: Տեղին է այստեղ վկայակոչել Աբասի ժամանակի կա-

²⁵ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐԱՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ, էջ 749:

²⁶ Տէն «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական», աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 172:

թողիկոս Անանիա Մոկացու (946—968 թթ.)՝ թագավորի մասին հաղորդածը, թե նա «...եկեղեցեաց զինութեան տայր զհրաման», այսինքն՝ տարբեր տեղերում եկեղեցիների կառուցման ու վերաշինման հրաման է տվել²⁷:

Անիի Փոքր կաթողիկեի հիշատակությունն ուսումնասիրողների ուշադրությանն առանձնապես չի արժանացել: Այդ եկեղեցուն նախկինում մենք անդրադարձել ենք Անիի եկեղեցական կյանքին նվիրված գրքում²⁸: Հետագայում, բարեբախտաբար, մեզ հաջողվեց գտնել այդ տեղեկության սկզբնաղբյուր ձեռագիրը եւ պարզել գրչի ինքնությունը, որն Անի-Շիրակի պատմությանը ծանոթ մեկն էր, մի հանգամանք, որն անկասկած մեծացնում է նրա հայտնած տեղեկությունների արժանահավատությունը: Յոհան անունով այդ գրիչը, դատելով նրա կատարած հավելումներից, ապրել է ԺԳ. դարի առաջին կեսին: Նա ընդօրինակել է պատմագրքերի մի ժողովածու (ՄՄ Հ^մր 2865), որը պարունակում է Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» եւ Արիստակես Լաստիվերցու Պատմության առաջժ հայտնի ամենավաղ օրինակները: Յոհանը հիմնականում Ասողիկի եւ մասամբ Արիստակես Լաստիվերցու երկերի մեջ՝ լուսանցքներում, մի շարք հավելումներ է կատարել՝ գլխավորապես Անի-Շիրակի պատմությանը վերաբերող հատվածներում՝ ավելացնելով դրանցում բացակայող, բայց այլ աղբյուրներից իրեն ծանոթ տեղեկությունները: Դրանք զուտ Շիրակի, իսկ ավելի ստույգ՝ Անիի շրջանի բնակչին հասու տեղեկություններ են, որոնք վկայում են, որ հեղինակն այդ տարածքում ապրած մարդ է եղել²⁹:

²⁷ «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան Տանն Աղուանից», «Արարատ», 1897, էջ 132—133:

²⁸ Տե՛ս Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, էջ 28, 149, 155—158, 173:

²⁹ Տե՛ս Յոհան գրչի հավելումներում նշվում են, օրինակ, որ Ե. դարի նահատակ Տյառնթագի նշխարները գտնվում են Շիրակ գավառի Բեռնոն գյուղի եկեղեցում (որը հենց Տյառնթագ է կոչվում), որ Դավիթ Սահառունին կառուցել է Մրենի եկեղեցին, իսկ Աբաս Բագրատունին՝ Անիի Փոքր կաթողիկեն, Վահրամ Պահլավունին կառուցել է Մարմաշենը, Սմբատ Մագիստրոսը՝ Բագնայրը, որ Տրդատն Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու ճարտարապետն է (վարդպետ), Սարգիս Ա. Սեւանցի կաթողիկոսը թաղվել է Հոռոմոսի վանքում, եւ որ Ալիսալանից հետո Անին երկրորդ անգամ գրավել է վրաց Դավիթ թագավորը 1124 թ., երրորդ անգամ՝ Գեորգին՝ 1161 թ., իսկ 1236-ին թաթարները գրավել են Անին եւ այլն: Յոհան գրչի կատարած արժեքավոր հավելումների մասին հանգամանորեն, տե՛ս Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն եւ կատարած հավելումները, «Էջմիածին», 2008, Զ.—Է., էջ 102—112, նույնի՝ «Երկու նոր գրիչ-հեղինակ Անիի շրջանից», ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», պր. 19, Երեւան, 2016, էջ 19—26:

Այն, որ մինչև Անիի Մայր տաճարի կամ կաթողիկեի կառուցումը (1001 թ.), որը, ի դեպ, աղբյուրներում նաև Մեծ կաթողիկե³⁰ է կոչվում, քաղաքում եղել է մեկ այլ գլխավոր եկեղեցի, երևում է մի շարք հարակից տվյալներից: Նախ՝ 953 թվականից հորը փոխարինած Աշոտ Ողորմածը 961-ին Անին ոչ միայն մայրաքաղաք հռչակեց, այլև այդտեղ թագադրվեց՝ այս առիթով հրավիրելով մեծաթիվ հյուրերի՝ գլխավորությամբ Հայոց եւ Աղվանից կաթողիկոսների³¹: Բնական է, որ ընդունված կարգի համաձայն՝ թագադրությունը պետք է կատարվեր կաթողիկոսների ձեռքով՝ եկեղեցում: Ամենահավանական ենթադրությունն այն է, որ այդ եկեղեցին եղել է հենց Աշոտի հոր՝ Աբասի հիմնած Փոքր կաթողիկեն:

Հայտնի է նաև, որ դրանից ութ տարի անց (969 թ.) թագավորի համանով Անիում գումարվեց եկեղեցական ժողով՝ քննելու համար կաթողիկոս Վահան Սյունեցու քաղկեդոնականների հետ մերձեցման հարցը, իսկ եկեղեցական ժողովները հնուց ի վեր անց էին կացվում եկեղեցու ներսում, հետեւաբար քաղաքում կար նման հավաքի պահանջներին բավարարող եկեղեցի:

Կարող է հարց առաջանալ, թե ինչու Աշոտն ինքը Անիում եկեղեցի չի կառուցել: Ինչպես վերելում տեսանք, նրա համար ասվում է, որ քաղաքի փոքր պարիսպը կառուցելիս պարսպաբուրգերի մեջ եկեղեցի-մատուռներ է հաստատել («զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց»): Նկատենք, որ մեր հոգեւորական պատմիչները թագավորների եկեղեցաշինական ձեռնարկների հիշատակման հարցում հետեւողական են, ուստի եթե Աշոտն Անիում եկեղեցի կառուցած լիներ, վստահաբար այդ մասին հիշատակություն կարվեր: Իսկ թե ինչու այդ բարեպաշտ թագավորը, որն անգամ պաշտպանական կառույցների՝ պարսպի բուրգերի ներսում եկեղեցիներ ու մատուռներ էր հիմնում, նորահաստատ մայրաքաղաքում մեծ եկեղեցի չի կառուցել, կարող է բացատրվել նրանով, որ քաղաքում

³⁰ Տե՛ս «Ե.—ԺԲ. դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» (աշխատասիրությամբ Ա. Մաթեոսյանի), Երևան, 1988, էջ 282. «Մանր ժամանակագրություններ» (կազմեց Վ. Հակոբյանը), հտ. Ա., Երևան, 1951, էջ 384. ՄԽԹԱՐ ԱՆԵՑԻ, էջ 56. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 300. ՄԽԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 56. «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք», Վենետիկ, 1956, էջ 158 եւ այլն:

³¹ Այս մասին տե՛ս Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Աշոտ Գ. Ողորմածի Անիում թագադրվելու հարցի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 30, Երևան, 2020, էջ 589–601:

արդեն կար իր հոր՝ Աբասի հիմնած եկեղեցին՝ Փոֆր կաթողիկեն, եւ ինքն էլ այդտեղ էր թագադրվել: Մեծ հավանականությամբ՝ այդտեղ է կայացել նաեւ Աշոտ Ողորմածի հաջորդի՝ նրա որդի Սմբատ Ա.-ի թագադրությունը, քանի որ Մեծ կաթողիկեն (Մայր տաճարը), դեռ չէր կառուցվել, որի հիմնադիրը հենց վերջինս դարձավ:

Կարծում ենք, որ Աբասի հիմնած եկեղեցին սկզբնապես կամ կաթողիկե է կոչվել եւ կամ հայտնի է եղել որեւէ սրբի անունով, իսկ Մեծ կաթողիկեի կառուցումից հետո այն սկսել են Փոքր կաթողիկե կոչել՝ որպէս քաղաքի նախկին գլխավոր եկեղեցի (կամ որպէս Փոքր քաղաքի կաթողիկե եկեղեցի):

Արդյոք հնարավոր է որոշել Փոքր կաթողիկեի տեղը քաղաքի ավերակներում: Նախկինում մենք ենթադրել ենք, որ այն Փոքր քաղաքի երկու խոշոր եկեղեցիներից մեկն է եղել: Երկուսն էլ գտնվում են միջնաբերդից մինչեւ Աշոտյան պարիսպներն ընկած տարածքի մոտավոր կենտրոնում եւ աչքի են ընկնում ճարտարապետական հնավանդ ձեւերով: Առաջինը հայտնի է Խամբուշենց Ս. Աստվածածին անունով: Եկեղեցին բավական հարուստ է վիմագրերով (հնագույնը՝ 1042 թ.), որոնցից դատելով՝ այն նշանավոր է եղել, բազմաթիվ նվիրատվություններ ստացել. նորոգվել է 1165 թ.: Լրացուցիչ անունը՝ Խամբուշենցը, պահպանվել է 1054 թ. մի նվիրատվական արձանագրության մեջ³², որից ուսումնասիրողները ենթադրել են, թե այն եղել է Խամբուշենց տոհմական եկեղեցին (այլ վիմագրերում այդ անունն այլեւս չի հանդիպում):

Երկրորդ կառույցը, որը կարող է ենթադրաբար Փոքր կաթողիկե համարվել, 1912 թվին պեղված, հնավանդ ճարտարապետությամբ եկեղեցին է, որը պայմանականորեն կոչվել է Քարիմդինի եկեղեցի (նկ. 5): Ի տարբերություն Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու՝ այստեղ արձանագրությունները չափազանց քիչ են, որի հետեւանքով նրա ճիշտ անունն անհայտ է: Ժ. Դարի երկրորդ կեսից պահպանված քիչ թե շատ ամբողջական արձանագրությունը վկայում է, որ Ուքան Քարիմադինը, Պապքան Վախրադինը եւ Դապտա Խաթունն այստեղ կառուցել են զանգակատուն եւ նվիրատվություններ կատարել³³: Գ. Ուլուհոջյանն այս եկե-

³² «Ես՝ Յովաննէս... ետու ի Սուրբ Աստվածածինս Խամբուշինց դահեկանք Ի. (20)....» (ԴՀՎ, պր. I, էջ 51):

³³ Տես անդ, էջ 65:

ղեցու համար գործածում է Աշոտի քաղաքի եկեղեցի կամ պարզապես Աշոտի եկեղեցի անվանումը³⁴: Ա. Ղուկասնի կարծիքով՝ Փոքր կաթողիկեն հենց Քարիմաղինի եկեղեցին է³⁵:

Նկ. 5. Քարիմաղինի եկեղեցին հյուսիսային կողմից, հեղուկ միջնաբերդը:

Նախկինում սույն խնդրին անդրադառնալով՝ մենք նշել ենք, որ այս երկու եկեղեցիներն էլ ունեն որոշ հատկանիշներ, որոնց շնորհիվ կարող են նույնացվել Աբասի հիմնած եկեղեցու հետ, սակայն չբացատրվում մեկ այլ եկեղեցու՝ Փոքր կաթողիկեն լինելու հնարավորությունը³⁶: Վերջերս այդպիսի նոր կարծիք է հայտնել դոկտոր Արմեն Ղազարյանը՝ գտնելով, որ ըստ ճարտարապետական ձևի եւ հարդարանքի տարրերի՝ հնարավոր է, որ Փոքր կաթողիկեն միջնաբերդի եւ Ներքին բերդի միջև

³⁴ Տե՛ս G. ULUHOGIAN, նշ. աշխ., էջ 406, 413:

³⁵ Տե՛ս Ա. ՂՈՒԿԱՍՆ, Անիի Մայր տաճարի հազարամյա խորհուրդը, «Հուշարձան» տարեգիրք, Գ., Երեւան, 2005, էջ 35:

³⁶ Տե՛ս Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անի, էջ 155–158:

գտնվող, այսպես կոչված, Վեցխորան³⁷ բոլորածեւ եկեղեցին եղած լինի³⁸: Ի տարբերություն նախորդ՝ ուղղանկյուն հատակագծով կառույցների՝ Վեցխորան եկեղեցին բոլորածեւ է, հարդարանքում առկա են շրջանագծի մեջ քանդակված հավասարաթեւ խաչեր, որոնք հատուկ են Ժ. դարի եկեղեցիներին (ավելի ուշ սակավ են կիրառվում):

Փոքր կաթողիկեի տեղորոշման հարցում մենք նախընտրությունը տալիս ենք, այսպես կոչված, Քարիմադինի եկեղեցուն, որը հետագայում վերակառուցումների է ենթարկվել, եւ երեւում է, որ հատուկ ուշադրության է արժանացել (թեկուզ ԺԳ. դարում զանգակատան հավելումը նկատի ունենալով): Այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ Փոքր կաթողիկեի՝ գոյություն ունեցող եկեղեցիներից մեկի հետ նույնացման հարցը կարող է լուծվել լրացուցիչ տվյալների ի հայտ գալու եւ տեղում ավելի հանգամանալից հետազոտության շնորհիվ:

Ամփոփելով նշենք, որ սույն ուսումնասիրությամբ մենք ներկայացրեցինք Անիի հնագույն քաղաքամասերի՝ միջնադարյան սկզբնադրյուններում վկայված անվանումները, որոնցից Ներքին բերդը եւ Փոքր քաղաքը, կարծում ենք, այսուհետեւ պետք է տեղ գտնեն Անիին նվիրված գրականության մեջ: Միաժամանակ անդրադարձանք Անիի հնագույն մասի երկու եկեղեցու՝ ճշտելով Ներքին բերդում Զաքարե ամիրսպասալարի կառուցած եկեղեցու անունը՝ Սուրբ Հովհաննես, եւ որոշ նախանշումներ անելով Փոքր կաթողիկեի տեղորոշման վերաբերյալ:

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена названиям древних городских частей столицы средневековой Армении Ани, которые сохранились в средневековых источниках. Это Нижняя крепость, расположена на скалистом мысе, врезающемся в реку Ахурыан. В литературе она упоминается под названием Ахчаберд (Девичья крепость), относящимся к народной легенде позднего периода. Однако три средне-

³⁷ «Դիվանում» ալս եկեղեցին կոչվում է Աբուխանմի եկեղեցի՝ ըստ մի արձանագրության մեջ եղած համանուն իշխանի անվան (տե՛ս ԴՀՎ, պր. 1, էջ 34):

³⁸ Արմեն Ղազարյանը վերջին տարիներին մեծ աշխատանք է կատարել Անիի ճարտարապետության նորովի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Վեցխորանի մասին իր կարծիքը նա հայտնել է մեզ հետ զրույցում:

вековых историка называют это место Нижней крепостью. Так оно называется и в опубликованной в 1971 г. историком Кареном Юзбашяном памятной записи, написанной в Ани в 1298 г.; он же впервые пояснил этот топоним. Название «Нижняя крепость» происходит от ее географического положения, так как она располагается ниже находящейся рядом цитадели. Не случайно историк Матфей Эдесский помимо Нижней крепости упоминает также цитадель, называя ее «Верхней крепостью». В XIII веке в Ани было распространено предание, согласно которому в Нижней крепости находилась церковь, построенная еще первым Католикосом Армении Св. Григорием Просветителем.

В 961 году царь Ашот Милостивый, провозгласив Ани столицей, построил первые городские стены (несколько позже сын Ашота – Смбат II – построил большие стены города). Часть города, которая находилась внутри стен Ашота, исследователи обычно называют «Старый город», между тем историк XII века Мхитар Анеци называет ее «Малым городом». Примечательно, что историк Вардан Аревелци называет стены Ашота «Малыми стенами», а в другом источнике главная церковь этой части города называется «Малый Собор». Общность этих названий показывает, что огороженная Ашотом часть города действительно называлась Малым городом.

В статье также рассматриваются вопросы, касающиеся находящихся в этой старой части Ани двух храмов — церкви Закаре и Малого Собора.

SUMMARY

The article is dedicated to the names of the ancient urban parts of Ani, the capital city of medieval Armenia, preserved in medieval sources. This is the Lower Fortress — on a rocky promontory crashing into the Akhuryan River. In literature, it is referred as Akhchkaberd (Maiden's Fortress) — a name generated by a late folk legend. However, three medieval historians call this place the Lower Fortress. It is called this way also in the colophon of the manuscript written in Ani in 1298 and published in 1971 by historian Karen Yuzbashyan. He was the first to interpret this toponym. The name “Lower Fortress” derives from its geographical position, as it is located lower than the nearby Citadel. It is no coincidence that historian Matthew of Edessa, in addition to the Lower Fortress, also mentions the Citadel, calling it the “Upper Fortress”. In the 13th century, there was a legend in Ani, according to which

a church had been built in the Lower Fortress by St. Gregory the Illuminator, the first Catholicos of Armenia.

In 961, King Ashot the Merciful, proclaiming Ani as the capital city, built the first city walls (a little later, Ashot's son Smbat II built larger city walls). The 12th century historian Mkhitar of Ani calls it “Small Town”. It is noteworthy that historian Vardan Areveltsi calls the walls of Ashot “Small Walls”, and in another source, the main church of this part of the city is called “Small Cathedral”. The commonality of these names shows that the part of the city fenced off by Ashot was really called the Small City.

The article also discusses issues related to two churches — “Church of Zakareh” and “Small Cathedral”— located in this ancient urban part of Ani.

